

О. В. Серов

КИЇВСЬКЕ ПОЛІССЯ Х—XIII ст. ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

Стаття присвячена узагальненню археологічних досліджень пам'яток Х—XIII ст. Київського Полісся, проведених головним чином за радянських часів, висвітлюються дискусійні питання щодо історії Київського Полісся цього часу.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, культурний шар, датування, селища, городища.

Постановка проблеми. Київське Полісся — це фізико-географічна область, частина Поліської ландшафтної провінції на правобережжі Дніпра, яка займає північний і північно-західний схил Українського щита. На півдні цього схилу переважають лісостепові ландшафти — рівнини (поля), ерозовані глибокими балками з малогумусованими чорноземами на лесах або суглинках, які перемежуються з дерново-середньопідзолистими ґрунтами під борами (пущами) вздовж прирічкових терас. Лісостеповий ландшафт вузькою смугою заходить вздовж правого берега Дніпра до устя р. Ірпінь. Далі на північ окремі острівці лесової тераси простежуються в місцях виходу великих річок: Тетерева, Уши (Уж), Прип'яті.

На північний захід від р. Ірпінь ландшафт змінюється, переходить у Дніпровсько-Прип'ятську западину — низовинну рівнину з переважанням зандрових, долинно-зандрових і долинних терасових місцевостей із суборевими лісами на дерново-слабопідзолистих ґрунтах. Це і є Київське Полісся, давня південна межа якого добре простежується за долинами правих допливів Дніпра, а саме, коли вони з лесових нерозвинених перетворюються на широкі зандрові долини приблизно лінією траси Київ — Житомир. Для них властиві зручні виносні бо-

рові тераси лівого берега та значні алювіальні відклади у вигляді піщаних дюн та островів, порослих чагарником.

У сучасних адміністративних межах Київське Полісся охоплює Бородянський, Іванківський, частину Вишгородського та Макарівського районів Київської області, а також 30-ти кілометрову зону відчуження Чорнобильської АЕС (колишні Поліський та Чорнобильський р-ни).

Археологічно ця територія вивчена недостатньо, а чорнобильська катастрофа ще більше поставила цьому непереборні перепони. На сьогодні ми не маємо інформації навіть про фізичний стан тих пам'яток, які були виявлені археологічними розвідками за радянських часів.

За таких обставин, археологічна частина програми збереження культурної спадщини Київського Полісся повинна бути спрямована саме на обстеження відомих археологічних пам'яток. Археологічні пам'ятки часів Київської Русі вивчені тут щонайменше. Вони виявлялись тут спорадично і ніколи не піддавались комплексним дослідженням. Найбільша їхня категорія — звичайні селища, часто автоматично фіксувались при дослідженні пам'яток іншої культурної приналежності, інколи без необхідної мінімальної інформації. І тільки на поодиноких селищах проводились невеликі розкопки.

Тому мета даної публікації — це спроба узагальнити відомі автору археологічні свідчення щодо археологічних пам'яток Київського Полісся Х—XIII ст., ввести до наукового обігу забуті або маловідомі матеріали, при цьому окреслити дискусійні питання щодо вивчення давньоруської історії Київського Полісся на археологічних матеріалах.

Виклад основного матеріалу. Археологічні матеріали є чи не єдиним джерелом вивчення

давньоруської історії Київського Полісся, оскільки в писемних джерелах вона ледь простежується. У літописах зустрічаються лише побіжні, неясні згадки про окремі топоніми, включно XII ст.: Давидова Боженка (1150), Чорнобиль (1193). До них зараховують і Стрежев (1127) [Похилевич, 1887, с. 146], але про це йтиметься далі.

Незважаючи на обмаль літописних даних, які викликають різні трактування та гіпотези, територію Київського Полісся X—XI ст. одні історики пов'язували з Київською землею (М. С. Грушевський, П. П. Толочко), інші — з Древлянською землею (П. М. Третьяков).

Археологічне вивчення пам'яток доби Київської Русі на північ від Києва розпочалось ще у першій половині 70-х рр. XIX ст. Проте це стосувалось виключно стародавнього Вишгорода та його округи (розкопки А. І. Ставровського біля Межигір'я, В. Б. Антоновича — на околицях Вишгорода).

З Київського Полісся колекціонерам надходили лише випадкові поодинокі знахідки давньоруського часу. У колекції В. В. Хвойки зберігається бронзова підвіска з м. Бородянки, знайдена у 1897 р. (Арх. фонди НМІУ, № 2967). У болоті біля с. Червоний Ріг був знайдений залізний меч довжиною 91 см та шириною леза біля держака 6 см, який надійшов до Київського музею старожитностей до 1917 р. (Арх. фонди НМІУ, № 19340). З околиць Чорнобиля — відомий скарб 1896 р., який складався з бронзових прикрас [Корзухина, 1954, с. 135]. На початку XX ст. окремі знахідки з Чорнобиля (натільний хрест XI—XII ст., уламки плінфи, кераміка — з подвір'я Іллінської церкви) потрапили у колекцію члена Київського відділу воєнно-історичного товариства С. П. Вельміна. Користуючись нагодою, він провів перші розвідки і розкопки у Київському Поліссі.

За 5 верст на північний захід від Чорнобиля, в ур. Гримове, він оглянув городище, яке було відоме ще Л. Похилевичу і розташовувалось на землях І. Є. Казначеева. Воно займало високий мис, що утворювали глибокі балки з правим берегом р. Стара Прип'ять (стариця Прип'яті). З напільного боку мис від вершини однієї балки до вершини протилежної відокремлений валом довжиною 80 м, висотою до 4 м, шириною у підставі — 11 м. Із зовнішнього боку знаходився рів, шириною 4 м, глибиною 2,5 м. На відстані 20 м від урвища до ріки у валу утворювався розрив шириною 4—8 м — в'їзд на городище. По периметру мису валу не було і тільки поката стрілка гострого мису була відокремлена трьома лініями валів та двома ровами. Висота кожного наступного валу поступово зменшувалась від площадки городища в бік стрілки мису: 3 м — 2 м — 1,5 м. Відповідно зменшувалась і ширина ровів: 9,5 м — 5,5 м — 4 м. На цих валах був зроблений поперечний розріз. Тіло насипів було тотожним і складалось із міша-

ного ґрунту — лесу та чорнозему. У насипу знайдено багато уламків орнаментованого посуду, які, на думку дослідника, відносяться до IX—X ст. і датують все городище [Вельмін, 1913, с. 95—96].

П. О. Раппопорт, на підставі плану С. П. Вельміна, типологічно відносив городище до простих мисових і датував пам'ятку не раніше X—XI ст. [Раппопорт, 1956, с. 30]. Проте кераміку з валу, який С. П. Вельмін відносив до IX—X ст., П. О. Раппопорт не бачив, оскільки був опублікований лише план і розріз валів городища. Зрозуміло, що вали насипані з культурного шару, але площадка городища не була досліджена і характер культурного шару залишився нез'ясований. Таким чином, питання про час виникнення городища залишається відкритим.

За 3 версти від Чорнобиля, в ур. Стрижев В. П. Вельмін дослідив залишки зруйнованих печер, але окрім уламків цегли-сирцю датуючих матеріалів не знайшов. На думку Л. Похилевича, Стрижев — давньоруське місто, городище в ур. Гримів — його ранній етап, а Чорнобиль — пізній [Похилевич, 1887, с. 144, 146].

Проте ця гіпотеза Л. Похилевича підтримки не набула. Стрижев 1127 р. безперечно пов'язують з мисовим городищем, що утворює р. Стрешина з правим берегом Дніпра в смт. Стрешин Жлобинського району Гомельської області.

Головним населеним пунктом Київського Полісся доби Київської Русі, безперечно, був стародавній Чорнобиль, названий так за рослиною *Artemisiavulgaris*, більше відомою як нехворощ. Він розташовувався на важливому стратегічному шляху з варяг у греки, у пониззі великих лівих допливів Дніпра: Прип'яті та Ужа (стародавньої Уши). Це був основний транзитний пункт, ворота на шляху з Полоцьких, Турово-Пінських земель, верхньодніпровських міст Мозиря, Смоленська та інших на Київ та Чернігів.

Не викликає сумніву, що давньоруське Чорнобильське городище пов'язане з пізньосередньовічним Чорнобильським замком. Але, незважаючи на оптимізм керівника дослідження пам'ятки Сергія Переверзева, який намагається знайти хоча б рів городища, можна констатувати повну непридатність городища для досліджень. Тому в дочорнобильській час археологів пам'ятка не приваблювала, але історія Чорнобильського замку представляє певний інтерес для нашої теми. Коротко зупинимося на її основних віхах.

Вперше Чорнобиль згадується 1193 р. у зв'язку з ловами великого київського князя Рюрика Ростиславича, а вдруге — у Воскресенському літопису у зв'язку з монгольською навалою. Є підстави вважати, що після цього місто було відбудоване не раніше 1432 р. У 1473 р. він знову був зруйнований татарами [Клепатский, 1912, с. 299]. З актового матеріалу дізнаємося, що 1529 р. тут вже сидів урядник київського воеводи Федько Андрійович Кисіль.

Опис замку 1552 р. засвідчує, що він мав 18 городень, 22 сажень довжиною та 17 сажень шириною, дерев'яну конструкцію стін з необтесаної сосни, міст на палях та рів, всього до 2 сажень глибини. До «воріт острогових» міщани наймали сторожу за плату: по грошу польському з двору один раз на рік, жито в міру, ковшик крупи та 5 плиток солі. 1552 р. в місті (посаді) було міщан — 163, бояр — 10, слуг замкових — 12. [Архів ЮЗР, ч. 7, т. 1, с. 587—592].

В цілому, ревізією 1552 р. не тільки Чорнобильського, а й Київського замку засвідчено, що система замкової оборони, яка спиралась на місцевих бояр, була застарілою і не відповідала інноваціям, які втілював у практику оборони видатний військовий діяч та організатор Остафій Дашкевич у Канівському, Черкаському та Брацлавському замках, а саме організацію родового козацтва [Довідник..., 1993]. Рекомендації ревізорів, очевидно, було враховано, оскільки у 1563 р. з Вільни до Чорнобиля було надіслано 6 старих великих фальконетів та 30 гаковиць.

1566 р. замок став приватною власністю останнього його урядника — Філона Кміти. Після смерті Ф. Кміти Чорнобиль успадкувала його донька Софія, яка була дружиною Лукаша Сапеги. Чоловік, виконуючи заповіт передчасно померлої дружини, 1626 р. побудував костел на честь Пресвятої Діви Марії, в якому сам засновник і був похований.

Чорнобиль перебував у власності Сапег [Архів ЮЗР, ч. 2, т. 2, с. 34], доки донька Казимежа Владислава Сапеги — Сесиліяне внесла його як придане за Яна Кароля Ходкевича († 1709 р.). Вона пережила чоловіка на 40 років і передала місто, яке на той час перетворилось на село (всього 140 мешканців), у спадок своєму п'ятнадцятирічному онукові — Яну Миколаю Ходкевичу.

Час від часу Чорнобилю загрожували гайдамаки. 1747 р. Роман Чорний, козак з Вайсуринаського куреня, зчинив напад на Чорнобиль і спалив його вщент. Тож місто відбудовували наново і заселяли його різним людом, навіть розкольниками — пилипівцями, які мали свою церкву в ур. Спасовщині, а потім і монастир, який, на нашу думку, можна пов'язувати з печерами в ур. Стрижев. Монастир був скасований 1852 р.

У 1750-ті рр. домініканський костел згорів від удару блискавки. Він був відновлений з 11-ма вівтарями та освячений 1757 р. Онуфрієм Личкевичем, пріором конвенту чорнобильського. При костьолі був кляштор на «містечку», на який ще за Лукаша Сапеги були записані с. Кошовка та замкова слобода Старосілля. Казимеж Лев Сапега переніс кляштор на городище і додав йому села Паришів та Лелів. При кляшторі була школа, яку заснував Фелікс Родович. 1832 р. кляштор був скасований, а костел фун-

кціонував до початку ХХ ст. Принаймні 1902 р. за дорученням Історичного товариства Нестора Літописця, його оглянув мистецтвознавець М. П. Істомін. Костел височів на городищі як пам'ятка домініканського кляштору [Істомін, 1903].

1758 р. вибухнула Коліївщина. Чорнобиль якийсь час це лихо минало, але коли рух очолили Гонта й Залізняк, загроза стала реальною. Ян Миколай Ходкевич перебудував замок, вперше зробив перед замком підйомний міст, обкопав валами і укріпив палісадом «місто». Він організував для охорони міста надвірну міліцію — 200 гусарів, 100 городових козаків і 500 ополченців та налагодив контррозвідку. Коли Бондаренко з гайдамаками вийшли з Фастова з метою захопити Чорнобиль, Ян Миколай Ходкевич спрацював на упередження і вислав їм назустріч гусарів під командуванням Енгла, який за допомогою коринських козаків Проскури розігнав загін Бондаренка в Макарові, а самого ватажка полонив і доставив у Чорнобиль. За вироком магдебурзького суду його стратили в приміському с. Карпилівці. За Яна Миколая Ходкевича у 1779 р. побудували Іллінську церкву, а Чорнобилем він володів до останніх днів свого життя — 1781 р.

Докорінну перебудову замок пережив перед війною 1812 р., коли російський уряд став розглядати Чорнобильську фортецю як важливий пункт на шляху до Києва. Чорнобильський замок, розташований у північній частині міста, на високому мису правого берега р. Прип'ять, що утворений двома широкими балками над долиною Прип'яті, контролював усю прилеглу місцевість. Під будівлями замку були вириті глибокі підвали з цегли, які використовували як порохівниці. До міста було введено Костромське ополчення, але 1812 р. 500 ратників з його складу померло від епідемії. Поховали їх на околиці міста у двох великих могилах, які через 100 років були зриті і замінені невеликою цегляною колоною з хрестом [Вельмін, 1913, с. 92—93].

1816 р. власником Чорнобиля був бригадний генерал, вчений хімік і поет Олександр Ходкевич, який 1838 р. передав його у спадок своєму синові Мечиславу. Донька останнього Олександра-Кароліна передала його як придане Станіславу Казимиру графу Коссаківському. Саме за цих Коссаківських і знесли після 1902 р. оборонні споруди та костел. Замок перетворився на приватну садибу.

У червні 1913 р. С. П. Вельмін організував екскурсію для членів свого Товариства та членів розпорядчого комітету Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, всього 50 осіб. На приватній садибі Чорнобильського замку екскурсанти оглянули цегляні фундаменти якоїсь споруди, на нашу думку — костелу, які виявив шурфом С. П. Вельмін. Окрім уламків кахлів нічого знайдено не було.

Екскурсанти оглянули дві печі з поливними кахлями XVIII ст. і старовинні меблі у приміщеннях замку, глибокі підвали замку, склепіння яких трималося на цегляних стовпах. Від земляних укріплень замку нічого не залишилось [Вельмін, 1913, с. 93].

Таким чином, після неодноразової перебування культурний шар давньоруського часу Чорнобильського замку навряд чи зберігся. Глибокими підвалами знищені не тільки підмурки замку XV ст., а й XVIII ст.

З 2003 р. експедицією під керівництвом В. Манька в районі Іллінської церкви були започатковані археологічні дослідження міста (посаду) Чорнобиля. Протягом 2003—2008 рр. досліджено 188 м² площі. Внаслідок цих робіт були виявлені й досліджені культурні нашарування кінця X—XVI ст., зокрема будівля кінця X — початку XI ст., значна кількість господарських ям. Отримано значну кількість археологічного матеріалу, зокрема 953 фрагменти скляних браслетів, 24 фрагменти скляного посуду та 20 скляних намистин, 47 виробів з кістки, більше 300 металевих виробів, 31 прясло та 8 хрестиків з овруцького пірофіліту [Манько та ін., 2003/171, 2005/236]. Таким чином, розкопками виявлено більш ранні матеріали, ніж його перша згадка у 1193 р. Крім того, наявність великої кількості уламків скляних браслетів на невеликій площі є індикатором, на наш погляд, виробництва полив'яних плиток, якими оздоблювали підлогу в давньоруських цегляних храмах. До речі, С. П. Вельмін згадує, що йому вдавалось знаходити в різних місцях міста уламки глиняного посуду X—XI ст. та цеглу великокнязівської доби [Вельмін, 1913, с. 89].

Літописний топонім Давидова Боженка вважається історикам прозорим — місто «на усті Прип'яті», що традиційно пов'язували з городищем у с. Городище колишнього Чорнобильського району [Похилевич, 1864, с. 151; Шендрик, 1977, с. 113; Толочко, 1980, с. 116; Літопис..., 1989, с. VI]. Городище не було досліджене у 60-ті рр. XX ст. під час будівництва Київського водосховища, і на сьогодні знаходиться під його водами.

Проте не всі однозначно сприймали літописне повідомлення щодо цієї локалізації. Ще у 1885 р. М. Андрієвський порівняв літописні статті 1150 р. Іпатського та Лаврентіївського списків ПМЛ і знайшов в них протиріччя. У більш ґрунтовному повідомленні Іпатського літопису про Юрія Долгорукого, який повернувся в Городець Остерський після невдалої боротьби за київський стіл, йшли з Мичеська, який пов'язують із сучасним Радомишлем, через Давидову Боженку Андрій Боголюбський та його двоюрідний дядько Володимир Андрійович. У Лаврентіївському та Радзивилівському списках Андрій повернувся вже один, «перебрєде Дніпро на Ворівч» (Ворівч). Давидова Боженка тут вже не згадується.

М. Андрієвський, за аналогією з Летською боженцею, яка була місцем вбивства св. князя-мученика Бориса, пов'язав Давидову Боженку з місцем вбивства св. князя-мученика Гліба (християнське ім'я — Давид). На його думку, найбільш ймовірно, вона знаходилась не на усті р. Прип'ять, а біля с. Глібівка (нині — Вишгородського р-ну), майже на усті р. Тетерів, де невідомо коли і ким була споруджена дерев'яна боженка над святим колодязем. У 1883 р. він оглянув її.

У своїй аргументації автор виходить з того, що саме тут був брід через Дніпро. Він підсилює свою гіпотезу літописною статтею 1160 р., де згадується перехід князівської дружини вище Вишгорода льодовим шляхом від боженки «на Ворівч». Етимологію слова «Ворівч» він виводить від слова «вори», тобто загородження з кілків на броду, яке перешкоджало переходу через річку [Андрієвський, 1885, с. 185—186, прим. 2].

М. Андрієвський пов'язує боженку XIX ст. у Глібівці з боженкою середини XII ст., та все ж він мав рацію — боженка — це не городище, а церковна споруда, і ставили їх на урочистих місцях, як і тепер ставлять каплиці на честь того чи іншого святого.

Ця публікація пройшла повз увагу більшості дослідників і, звичайно, стало традиційним пов'язувати Давидову Боженку з городищем на усті р. Прип'яті. Локалізуючи літописні топоніми Київського літопису, дослідники навіть не порушують питання, чому шлях з Мичеська на Городець Остерський пролягав через устя р. Прип'яті з гаком не менш 85 км.

На нашу думку, гіпотеза М. Андрієвського заслуговує на увагу. Літописним Ворівчам може відповідати с. Воропаїв Вишгородського району, де, за переказами, здавна існувала переправа через Десну. 1902 р. у цьому районі в Десні був знайдений межевий дуб із щелепами кабана. Такий шлях до Городця (нині — с. Старгородка) був набагато коротший (39 км), ніж від Вишгорода (52,5 км), який перебував у руках Ізяслава Мстиславича.

Як вже підкреслювалось, територію Київського Полісся деякі дослідники пов'язують з Древланською землею, а її городища — з древланськими градами. Одним з них вважається і давній Іванків, у якому з середини XVI ст. був відомий укріплений господарський двір Івана Проскури, зруйнований у 1834 р. з невідомих причин останніми власниками панами Любомирськими [Фундуклей, 2008, с. 174].

Наприкінці 1940-х рр. П. М. Третяков, досліджуючи тему древланських градів, оглянув ур. Замок у смт. Іванків і констатував, що замок зруйнований будівельними роботами. Проте знахідки давньоруської кераміки в кручі над берегом р. Тетерів дали йому підставу вважати, що на місці замку було давньоруське городище, можливо, один з древланських градів [Третяков, 1952, с. 64].

У 1970 р. М. П. Кучера вдруге обстежив мисоподібну терасу в міському парку райцентру Іванкова, визначив розміри і площу мисоподібної частини — 120×60—70 м (0,75 га). У кручі над берегом з боку річки він також знайшов поодинокі уламки вінець кераміки XI ст., XII—XIII ст. та уламки стінок горщиків з широким заглибленим лінійним орнаментом, виготовлених з грубого тіста, які датуються часом не пізніше рубежу X—XI ст. На цій підставі він підтримав гіпотезу П. М. Третьякова [Кучера, 1976, с. 177—179]. До цієї думки приєднався й дослідник древлянських градів Б. А. Звіздецький, хоч і не проводив тут досліджень [Звіздецький, 2008, с. 119].

2013 р. Л. В. Чміль і А. А. Чекановський провели обстеження цього місця. Вони також виходили з настанови, що тут було давньоруське городище. Дослідники дійшли висновку, що за планом М. Кучери можна на місцевості визначити залишки ровів: один — це глибокий яр, що розрізає високий берег р. Тетерів з півночі, інший — майже засипаний ярк перед краєзнавчим музеєм у південній частині міського парку. На думку дослідників, зовнішній розмір городища-замчища становив 121×118 м, а поверхню його, й не лише вали, було вирівняно і знівельовано двома широкими терасами. Це, на їхню думку, пояснює відсутність археологічних знахідок на північній і центральній частині терасованих ділянок, коли були зриті вали і, очевидно, засипані рови.

Обстеження південного боку берегової тераси виявили, що давньоруська кераміка простежується за межами мисоподібної тераси, на південь від неї, біля місцевого музею. Саме тут найбільше було зібрано кераміки X—XII ст. [Чміль, Чекановський, 2014].

1993 р. автор статті за 120—125 м на захід від краю згаданої мисоподібної тераси, обстежив траншею газопроводу. На стінках траншеї виявлено культурний шар потужністю до 1 м, що простежувався у профілі довжиною 7,8 м із заходу на схід. Однорідний за консистенцією супісок мав темно-сіре забарвлення і починався від денної поверхні. У невеликій кількості цей шар був насичений фрагментами ліпної кераміки милоградської культури, поодинокими фрагментами посуду XI—XIII ст. та пізнього середньовіччя. На жаль, зафіксувати графічно заповнення не вдалось, але немає сумніву, що цей потужний шар, безперечно, був пов'язаний із якимсь заглибленим об'єктом. Важко сказати, чи це залишки замкового рову, чи інший об'єкт. Якщо це залишки рову, то він засипаний був одночасно з нівелюванням поверхні тераси. Важливо й те, що вперше була знайдена кераміка милоградської культури, що не є виключенням для багатошарових пам'яток Київського Полісся.

Проте навіть наявність слідів ровів та давньоруської кераміки у кручі над берегом не

свідчить про існування на цьому місці городища давньоруського часу. Останні зазвичай будувались на високих мисах, що утворюють перші допливи з основною рікою. Але найближча р. Болотня, де впадає у р. Тетерів, не утворює зручного й високого мису, тому це місце у XVIII ст. було використане під єврейське кладовище.

Місце для давнього поселення було вибрано за 2 км на південь від злиття двох річок. Е. Рупіковський повідомляє, що до побудови двору-замку Іваном Проскурою 1589 р. існувало селище Пасинківщина [Iwankow, 1880, с. 314—315]. У цьому контексті перейменування населеного пункту на честь його засновника Івановим, після закінчення будівництва двору виглядає дуже доречним. Саме таким шляхом виник і сусідній Горностайпіль.

До того ж, І. Фундуклей (а точніше М. Грабовський, який був у цивільного губернатора писарем), вказує, що при руйнуванні поміщицького двору-замку у 1834 р. управителем князів Любомирських було знайдено чимало людських кісток. З великою ймовірністю можна вважати, що це були залишки поховань, а двір-замок був побудований на місці стародавнього могильника. На це також мало звертають уваги.

Проте на Київщині деякі давньоруські ґрунтові могильники кінця XI — початку XII ст. безпосередньо прилягають до селища, займають найвищі за топографією місця, як це простежено автором, в ур. Кочур біля Білогородки на р. Ірпінь [Серов, 1991].

Глибина давньоруських поховань, як, наприклад, в ґрунтовому могильнику біля с. Козаровичі Вишгородського району, рідко сягає 1 м від сучасної поверхні і зазвичай становить 0,4—0,9 м [Степаненко, Блажевич, 1976]. Саме у цих межах і було проведено нівелювання тераси в Іванкові.

Якщо кістки дійсно були пов'язані з могильником, тоді підйомний матеріал давньоруського часу, зафіксований на південь від музею, треба розглядати як залишки звичайного селища, яке займало схил тераси лівого берега р. Тетерів, що типово для X—XIII ст.

В аналогічній топографії у 1992 р. виявив багатшарове селище на території смт. Іванкова А. П. Савчук. Воно розташоване на південно-західній околиці райцентру в ур. Гулярний Яр. Пам'ятка займає схил лівого берега р. Тетерів і частково зруйнована дорогою. На площі 2 га зібрана кераміка кінця X — початку XI ст., ліпна кераміка корчакської культури (переважна більшість), а також «рогате» прясло милоградської культури.

Наявність знахідок милоградської культури разом з давньоруськими матеріалами вимагає більш уважно розглядати відомі городища Київського Полісся.

Експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери, якою було поставлено

за мету пошук та обстеження поліських городищ, виявила у 1970 р. городища з давньоруськими і милоградськими матеріалами біля сіл Лелів і Медвин, а також ряд «чистих» городищ милоградської культури, функціональне призначення яких до сьогодні залишається дискусійним [Кучера, 1970/20].

Городище біля с. Лелів (нині — 30-кілометрова зона) було розташоване за 1 км на південь від села, в ур. Городок. 1913 р. його не вдалось обстежити С. П. Вельміну, завадив дощ. Воно розташоване на мису правого корінного берега р. Прип'ять. З напільної сторони зберігся вал висотою до 2 м і рів. Розміри укріпленої частини 80×60 м (0,48 га). Внутрішня площа 0,35 га. Знайдена кераміка XII — середини XIII ст., ліпна, середньодніпровської та милоградської культур [Кучера, 1976, с. 176; Древнерусские..., 1984, с. 32].

Городище біля с. Медвин розташоване за 2 км на захід від села, на невисокому і неширокому мису лівого берега р. Тетерів. Мис зорієнтований із заходу на схід. Із західної, напільної сторони та з півдня збереглися невеликі розорані вал і рів. Площа внутрішньої території всього 0,15 га. Знайдена кераміка XII—XIII ст., доби бронзи та милоградської культури [Кучера, 1976, с. 176; Древнерусские..., 1984, с. 34].

У довідковій літературі згадується городище біля с. Фрузинівка, що розташоване на мисі лівого берега р. Тетерів в ур. Груди. Тут знайдена кераміка XII—XIII ст. та кінця I тис. [Шендрик, 1977, с. 117].

Виявлені експедицією М. П. Кучери городища з керамікою XII—XIII ст. — це також прості мисові городища, які типологічно не відповідають тому типу округлих у плані городищ, які масово з'являються на Русі з кінця XI — початку XII ст. Наявність на них підйомного матеріалу милоградської культури взагалі ставить під питання належність їхніх земляних укріплень до давньоруського часу. Можливо, це городища милоградської культури, які використовувались і в давньоруський час. Для того, щоб відповісти на це питання, знову ж необхідні археологічні дослідження їх оборонних споруд.

Крім городищ, експедиція М. П. Кучери 1972 р. виявила за 1 км на південний захід від с. Ораного селище в ур. Борок. Воно займало невелике дюнне підвищення у заплаві лівого берега р. Тетерів. На площі не більше 1—2 га знайдені уламки посуду XI—XIII ст., шиферне прясло, вістря стріли та кераміка милоградської культури [Кучера, 1972/24]. Вдруге воно оглянуто співробітником Інституту археології АН УРСР М. Фрідманом у 1985 р.

Більшість давньоруських селищ у Київському Поліссі виявлені у другій половині XX ст. На деяких селищах проведені невеликі за обсягом розкопки, результати яких частково опубліковані. Селища почали виявляти з кінця 1950-х рр.

1959 р. археологічною розвідкою Е. О. Симоновича виявлене давньоруське селище на південно-західній околиці с. Залісся, праворуч від шосе до м. Чорнобиль [Симонович, 1960/26]. Селище було розташоване на невисокій боровій терасі міжріччя безіменного лівого допливу та р. Уши. Характер культурного шару нез'ясовано, оскільки частина селища потрапила під забудову ферми (МТФ). Знайдена кераміка кінця X — початку XI ст.

Експедиція під керівництвом І. П. Русанової у 1968 р. обстежувала Житомирське та Київське Полісся з метою виявлення пам'яток ранньослов'янського часу. За 0,4 км на південний схід від с. Прибірськ Іванківського району було виявлене селище кінця X — початку XI ст. Воно займало невисоку піщану дюну в заплаві лівого берега р. Тетерів, навпроти гирла р. Здвиг. На площі 260×50 м (1,3 га) знайдена кераміка кінця X — початку XI ст. та ліпна, ранньослов'янського часу [Русанова, 1973, с. 38].

У 1960—1963 рр. у зв'язку з будівництвом Київського водосховища у Київському Поліссі працювали комплексні археологічні експедиції Інституту археології АН УРСР.

Експедиція під керівництвом І. І. Тереножкіна при обстеженні правого берега Дніпра біля с. Лютиж Вишгородського району виявила селище XII — середини XIII ст. Воно знаходилося на північно-східній околиці села, на мисовидному останці правого берега Дніпра, в ур. Довгаль. На площі 200×70 м (1,4 га) були знайдені уламки кераміки XII — середини XIII ст. та ліпна, доби бронзи.

Біля с. Казаровичі Вишгородського району, в заплаві лівого берега р. Ірпінь, знайдене селище, яке знаходилося на невеликій піщаній дюні. На поверхні зібрана кераміка XI — середини XIII ст. та доби бронзового віку [Тереножкін, 1960/1].

Два селища та могильник XI — середини XIII ст. виявила експедиція під керівництвом Д. Я. Телегіна також біля с. Козаровичі [Телегін та ін., 1962/15]. Їх досліджували у 1969 та 1971 рр. В. О. Круц і Є. В. Максимов [Круц, Максимов, 1969/1, 1971/5]. Матеріали опубліковані [Степаненко, Блажевич, 1976].

Основне селище виявлене за 3 км на північ від устя р. Ірпінь, в ур. Буслівка. Топографічно займало край корінної тераси Дніпра, нині це узбережжя Київського водосховища. Розміри 300×100 м (3 га), багатошарове. Культурний шар — 0,5 м. Знайдена кераміка XI — середини XIII ст., трипільської та зарубинецької культур. Розкопано залишки 3-х жител та 5-ти господарських споруд XII—XIII ст. Знахідки представлені знаряддями праці (лемеші, серп, жорно з вулканічного туфу), прикрасами (фрагменти скляних браслетів, сережки) та дрібними побутовими речами.

На північ від цього селища був досліджений ґрунтовий могильник (обряд трупопокладення,

західна орієнтація). 1969 р. тут досліджено 17 поховань. Але внаслідок розмиву берега водами водосховища у 1989—1990 рр. були проведені рятівні розкопки П. М. Покасом. Всього на могильнику досліджено майже 80 поховань XI—XIII ст. У плані могили розташовані без певної системи як окремими групами, так і поодинокі. Біля небіжчиків знайдені особисті речі: ножі, скроневі кільця та бронзові браслети.

Друге селище не досліджувалось. Воно було розташоване на схід від села, за 300 м від сучасного кладовища хутора Бірки. Займало борову терасу лівого берега р. Ірпінь. У відхиленнях берега знайдена кераміка XI — середини XIII ст. Нині затоплене водами Київського водосховища.

Експедицією під керівництвом Д. Я. Телегіна у 1962 р. за 300 м від західної околиці с. Богдани Іванківського району виявлено селище на піщаній терасі правого берега р. Тетерів. На площі 100—150×30—50 м (0,6 га) знайдено кераміку XII—XIII ст., але більшість знахідок — ліпна кераміка, яка належить до доби бронзового віку [Телегін та ін., 1962/15].

1979 р. у Київському Поліссі працювала експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л. Л. Залізняка [Залізник, Неприна, 1980]. Мета дослідження — виявлення та вивчення пам'яток доби мезоліту — неоліту. Одночасно були виявлені селища з матеріалами Київської Русі біля сіл Абрамівка, Заруддя, Савенки, Мартиновичі, Червоний Ріг та смт. Бородянка.

Селище біля с. Абрамівка Вишгородського району розташоване за 1 км на південний захід від села, у заплаві р. Здвиж, на піщаній дюні, через яку проходить ґрунтова дорога. Розміри селища 150×30 м (0,45 га). На поверхні зібрані уламки посуду XI — середини XIII ст. та матеріали неолітичної доби.

За 1,5 км на північний захід від с. Савенки Вишгородського району та за 300 м від дороги на с. Шибене, в ур. Кіпни, виявлене селище на дюні в заплаві правого берега р. Здвиж. На поверхні дюни знайдена кераміка XI—XIII ст., залізні шлаки. Селища, виявлені 1974 р. Л. Л. Залізником, обстежені у 1980 р. О. М. Кухарською [Кухарская, 1980/33а].

За 3 км на південний захід від с. Заруддя Іванківського району, в долині лівого берега р. Ірши, на піщаній дюні площею 0,5 га, що інтенсивно розвіюється, знайдено кераміку XI—XIII ст., залізні шлаки. Поселення виявлене у 1979 р. [Залізник, Неприна, 1980].

Два селища виявлені О. М. Кухарською у 1980 р. біля с. Червоний Ріг Бородянского району. Селище-1 розташоване за 1 км на південний схід від східної околиці села, на боровій терасі лівого берега р. Здвиж. Площа сягає 2 га. Культурний шар — 0,25 м. На поверхні знайдена кераміка XI — середини XIII ст. та ліпна, тшинецької культури.

Селище-2 розташоване за 2 км на північний схід від села, в заплаві лівого берега р. Здвиж,

на піщаній дюні висотою до 1,5 м над заплавою ріки. Культурний шар слабо насичений, переважний. На площі 0,5 га знайдена кераміка кінця X — початку XI ст., залізні шлаки та ліпна кераміка невизначеного часу [Кухарская, 1980/33а, с. 6].

Експедицією Л. Л. Залізняка 1980 р. за 1 км на південь від с. Мартиновичі Поліського району, в ур. Сівок (або Окоп, або т.зв. Олександрівський острів, відомий з писемних джерел) у долині р. Уж, виявлені залишки селища площею 1 га, яке займає північно-західну частину високого піщаного острова довжиною 800 м. Його задернована поверхня значно вибита при випасі худоби і перевіяна. Зачисткою досліджено профіль заглибленої на 0,15 м у материк споруди XII ст. У заповненні об'єкта знаходилась зола, обпалена глина, кераміка. Тут досліджені також шар мезолітичного часу, поховання зарубинецької культури, зафіксовані залишки селища і цвинтаря XV ст.

За 1,5 км на схід від с. Соснівка Іванківського району, на невеликій дюні висотою 2—3 м біля лівого берега р. Здвиж виявлене селище розмірами 200×150 м (3,0 га). Поверхня дюни розвіяна. Культурний шар — 0,5 м. Знайдена кераміка кінця X — початку XI ст., залізні шлаки та ліпна кераміка доби бронзового віку. Виявила О. М. Кухарська 1980 р. [Кухарская, 1980/33а, с. 8]. Вдруге обстежене 1985 р. О. М. Кухарською і В. Степанчуком.

За 4 км на південний схід від смт. Бородянка та за 2 км на південь від залізничного мосту через р. Здвиж у 1980 р. виявлене селище, яке займає край низької борової тераси (висота — 1,0 м над заплавою) на правому березі р. Здвиж (за звітом п. 4). Розмір — 150×50—100 м (1,25 га). Культурний шар потужністю 0,25 м, розораний. Розкопками досліджено залишки глинобитної печі з передпечною ямою і керамікою кінця X — початку XI ст. На поверхні зібрана кераміка XI — середини XIII ст., матеріали доби мезоліту, неоліту та київської культури [Кухарская, 1980/33а, с. 3—4].

1981 р. виявлене селище біля с. Дудки Вишгородського району. Воно розташоване на західній околиці села, на боровій терасі правого берега р. Здвиж. Зібрана кераміка XI—XIII ст. [Кухарская, 1980/33а].

З середини 1980-х рр. археологічні розвідки у Київському Поліссі проводились у зв'язку з підготовкою матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури. 1985 р. М. Фрідман виявив селище на південно-східному краю с. Заруддя Іванківського району, яке розташовувалось на боровій терасі лівого берега р. Тетерів. Знайдена кераміка XI — середини XIII ст., ліпна доби неоліту та бронзового віку.

Друге селище він виявив біля с. Підгайне Іванківського району на високому піщаному підвищенні в долині лівого берега р. Тетерів. Площа селища — 3 га, частково поросле ча-

гарником. Культурний шар — 0,3 м, місцями розвіяний. На поверхні знайдена кераміка кінця X — початку XI ст. Вдруге селище обстежив автор статті у 1993 р.

Того ж року В. М. Зоценко виявив селище біля с. Демидів Вишгородського району. Селище було розташоване за 2,5 км на північний захід від села, біля літнього табору «Корчагінець». Топографічно займало мис високого лівого берега безіменного струмка — доплив р. Ірпінь. Знайдена кераміка XI—XIII ст. та ліпна тшинецької культури.

1990 р. на південно-східній околиці смт. Бородянка, за 300 м на північ від шосейного мосту через р. Здвиг, автор статті виявив селище, яке розташовувалося на невисокому пологому схилі борової тераси лівого берега ріки. Розміри 300—350×100 м (3,25 га). Зайняте городами та приватними садибами. На поверхні знайдена кераміка XI — середини XIII ст. та XVII—XVIII ст. [Серов, Левада, 1990/179].

На західній околиці с. Синяк Вишгородського району, за 400 м від господарського двору, на межі з лісом, виявлене селище, яке займало піщану терасу лівого берега невеликого безіменного струмка (лівий доплив р. Ірпінь), який перетворено на дренажний канал. Розміри — 200×100 м (2 га). Знайдена кераміка кінця X — початку XI ст. та підгірцівської культури [Серов, Левада, 1990/179].

Як бачимо, сільські поселення X—XIII ст. Київського Полісся тяжіють до долин великих річок і невідомі на вододільних ділянках, як у Лісостепу. Через негативні риси поліських ландшафтів, а саме: заболоченість земель, низьку природну родючість ґрунтів та інтенсивні процеси розвіювання незакріплених рослинністю піщаних ґрунтів, Київське Полісся завжди було мало придатне для стійкого землеробства, а у порівнянні з Київським лісостепом — малозаселеною територією. Звичайно, і промисли мешканців були пов'язані з рікою, такі як видобуток заліза з болотної або лугової руди, гонка дьогтю і смоли та інші, традиційні для тубільців з найдавніших часів до XIX ст. Деякі з цих промислів можна вивчати з писемних джерел або етнографічно, але що стосується чорної металургії, то археологічні дані тут є майже єдиним джерелом наших знань.

Класичним прикладом вивчення сільського залізобного виробництва у науковій літературі стало дослідження групи селищ біля с. Лапутьки Іванківського району. У 1962—1963 рр. П. П. Толочко провів тут археологічні дослідження [Толочко, 1962—1963/1г]. Основне селище було розташоване за 1,5 км на південь від села, в ур. Мосієва Нива. Займало підвищення борової тераси лівого берега р. Тетерів. За розповсюдженням підйомного матеріалу встановлено, що селище видовжене із заходу на схід на 300 м, а з півночі на південь — на 80—100 м (2 га). Культурний шар — 0,2—0,4 м. У північно-східній частині пам'ятки розкопками досліджені

споруди господарчого та виробничого призначення, ями. Знайдені залізни шлаки, ножі, кресала, точильні бруски, шиферні прясла, кераміка кінця X — початку XI ст.

Селище-2 було розташоване на західній околиці села, за 1,5 км вище за течією від основного селища, в ур. Брід. Воно займало частину піщаного острова, що видовжений із заходу на схід на 750 м. Площа розповсюдження підйомного матеріалу 100×60 м (0,6 га). Культурний шар — 0,5 м. Тут досліджені котлован житлової будівлі та дві господарські ями кінця X — початку XI ст.

Селище-3 виявлене на лівому березі р. Бдунь (лівий доплив р. Тетерів). Воно розташовувалося на піщаній дюні в долині р. Тетерів. На поверхні знайдена кераміка кінця X — початку XI ст., але не було досліджене [Толочко, 1980, с. 163; Древнерусские..., 1984, с. 33]. Автор розкопок вважає, що на досліджених селищах населення займалося видобутком заліза з болотної руди та її обробкою сезонно. Проте явних залишків об'єктів чорної металургії знайдено не було. Історія вивчення чорної металургії давньоруського Полісся взагалі дуже цікава тема, але виходить за рамки нашої статті і потребує окремої публікації.

Висновки. У Київському Поліссі на сьогодні відомі окремі городища із знахідками давньоруської кераміки, найбільш важливим з яких є м. Чорнобиль. Вони не входили до числа древлянських градів, оскільки використовувались у XI—XIII ст. Їхня історія була нерозривно пов'язана з Києвом.

Переважає більшість людності давньоруського часу тут мешкала у звичайних селищах, але часто змінювала місце свого перебування, освоєючи безмежні території поліської області. Сьогодні відомо близько трьох десятків селищ з матеріалами X — середини XIII ст. Частина їх розташовувалась на піщаних дюнах та островах у заплавах річок, частина — на борових терасах. Але виявлено їх мізерну кількість. Долини поліських річок обстежені досить нерівномірно: краще — нижні течії основних долин річок Тетерів, Ірпінь та Здвиг, гірше — долини річок Уж (Уши), Ірши та правий берег р. Прип'ять.

Першочерговим завданням є перевірка стану виявлених пам'яток, а на тих городищах, що вціліли, необхідно зосередити зусилля на вивченні їхніх оборонних споруд. Що стосується селищ, то особливо перспективними є дослідження тих, які пов'язані з давньоруськими промислами. Проте треба зважувати, що такі роботи потребують значних зусиль, коштів і часу.

Андрієвский М. Давыдова Боженка (из летописной топографии Киевского Полесья) // КС. — К., 1885. — Т. 12 (июнь). — С. 184—204.

Архив ЮЗР, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском

- и Волыньском генерал-губернаторе. — Ч. 1—8. — К., 1859—1914.
- Вельмин С. П.* Экскурсия по Днепру и Припяти для осмотра памятников старины в местечке Чернобыль // Военно-исторический вестник. — 1913. — Кн. 4. — С. 89—96.
- Довідник з історії України / За ред. І. Підкови та Р. Шуста.* — К., 1993 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://history.franko.lviv.ua/dovidnyk.htm>
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / Кучера М. П., Сухобоков О. В., Беляева С. А. и др.* — К., 1984. — 194 с.
- Залізник Л. Л., Неприна В. И.* Исследования памятников в долинах рек Уж и Тетерев // АО. — 1979. — М., 1980. — С. 272.
- Звіздецький Б. А.* Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян. — К.: Інститут археології НАН України, 2008. — 176 с.
- Истомин М. П.* Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье // ЧИОНЛ. — К., 1903. — Вып. 17. — С. 16—34.
- Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. — Т. I. Литовский период. — Одесса, 1912. — 595 с.
- Корзухина Г. Ф.* Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954. — 150 с.
- Кухарская Е. Н.* Отчет об археологических разведках в Киевской области в 1980 г. // НА ІА НАН України. — 1980/33а.
- Кучера М. П.* Звіт про археологічну розвідку на Київщині в 1970 р. // НА ІА НАН України. — 1970/20.
- Кучера М. П.* Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. // НА ІА НАН України. — 1972/24.
- Кучера М. П.* Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 176—197.
- Круц В. А., Максимов Е. В.* Отчет о работе Киевской экспедиции в 1969 г. // НА ІА НАН України. — 1969/1.
- Круц В. А., Максимов Е. В.* Отчет о раскопках многослойного памятника у с. Казаровичи Киевской обл. в 1971 г. // НА ІА НАН України. — 1971/5.
- Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич.* — К., 1989. — XIV, 591 с.
- Манько В. О., Залізник Л. Л., Смірнов А. П., Сапожников І. В.* Звіт про археологічні розвідки на території Чорнобильської зони у 2003 р. // НА ІА НАН України. — 2003/171.
- Манько В. О., Переверзев С. В., Переверзева О. В.* Звіт про науково-дослідну роботу «Археологічне дослідження древнього Чорнобиля 2005 р.» // НА ІА НАН України. — 2005/236.
- Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — 763 с.
- Похилевич Л.* Уезды Киевский и Радомысльский. — К., 1887. — 190 с.
- Раппопорт П. А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. // МИА — М., 1956. — № 52. — 183 с.
- Русанова. И. П.* Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. — М., 1973. — 100 с.
- Серов О. В., Левада М. Е.* Археологические исследования на Киевщине экспедиции Киевского областного управления культуры в 1990 г. // НА ІА НАН України. — 1990/179.
- Серов О. В.* Літописне село Кучари // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тези доп. першої наук.-практ. обл. конф., присвяч.
- 140-річчю з дня народж. В. В. Хвойки, с. Білогородка, жовтень 1991 р. — К., 1991. — С. 78—79.
- Степаненко Л. Я., Блажевич Н. В.* Поселення та могильник XI—XIII ст. поблизу с. Козаровичі на Дніпрі // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 151—163.
- Сьмонович Э. А.* Отчет о разведках Средне-Днепровской экспедиции ИА АН СССР 1960 г. // НА ІА НАН України. — 1960/26.
- Телегін Д. Я., Березанська С. С., Митрофанова В. І., Круц В. А.* Звіт про археологічні дослідження в зоні Київського водосховища в 1962 р. // НА ІА НАН України. — 1962/15.
- Тереножкин А. И.* Отчет Киево-Полесской археологической экспедиции за 1960 год // НА ІА НАН України. — 1960/1.
- Толочко П. П.* Отчет о раскопках древнерусских поселений на р. Тетерев за 1962—1963 гг. // НА ІА НАН України. — 1962—1963/1г.
- Толочко П. П.* Киев и Киевская земля XII—XIII вв. — К., 1980. — 222 с.
- Третьяков П. Н.* Древлянские «градь»: Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия. Сб. статей. — М., 1952. — С. 64—68.
- Фундуклей И. И.* Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии (репринтное издание) — К., 2008. — 174 с.
- Чміль Л. В., Чекановський А. А.* Розвідки в смт. Іванків і його околицях // Археологічні дослідження в Україні 2013: Зб. наук. ст. — К., 2014. — С. 159—160.
- Шендрик Н. І.* Довідник з археології України: Київська обл. — К., 1977. — 142 с.
- Iwankow // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* — Warszawa, 1882. — Т. 3. — С. 314—315.

О. В. Серов

КИЕВСКОЕ ПОЛЕСЬЕ X—XIII ВВ. ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Статья посвящена обобщению археологических исследований памятников X—XIII вв. Киевского Полесья, которые проводились главным образом в советское время, освещает дискуссионные вопросы, которые возникают при изучении истории Киевского Полесья этого периода.

Ключевые слова: археологический памятник, культурный слой, датировка, поселение, городище.

O. V. Sierov

KYIVAN POLISSYA OF THE 10th—13th CENTURIES ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL DATA

The paper is devoted to generalization of archaeological research of Kyivan Polissya monuments of the 10th—13th centuries conducted mainly in Soviet time, and covers controversial issues arising when you study Kyivan Polissya history of that time.

Keywords: archaeological site, cultural layer, dating, settlement, hillfort.

Одержано 20.05.2016